

І. І. Балуненка

Захаванне і вынаходніцтва традыцый у праваслаўнай храмавай архітэктуры канца XX – пачатку XXI стагоддзя

Разглядаюцца асноўныя тэндэнцыі праваслаўнага дойлідства Беларусі канца XX – пачатку XXI ст., у якіх адбываюцца напрамкі развіцця постсавецкай культуры Беларусі. Храмабудаўніцтва характарызуецца супрацьстаяннем паміж архітэктурнымі традыцыямі, якія гістарычна існавалі на тэрыторыі сучаснай Расіі, і праявамі нацыянальнай своеасаблівасці беларускага дойлідства, а таксама між захаваннем аўтэнтычных рыс храмавага дойлідства і вынаходніцтвам традыцый, зваротам да архітэктурнай стылістыкі постмадэрнізму.

Кірункі праваслаўнай архітэктуры Беларусі 1990–2000-х гг. выразна адлюстроўваюць супярэчлівыя працэсы ў беларускай культуры, якія вызначаліся пошукам альтэрнатыў савецкаму праекту. Спыненне антыклерыкальнай праграмы ў постсавецкіх краінах абумовіла аднаўленне рэлігійнага жыцця, павелічэнне колькасці вернікаў і актыўнае будаўніцтва храмаў. Перад постсавецкімі дойлідамі паўстала праблема адраджэння традыцый будаўніцтва храмаў, страчаных у выніку савецкіх ганенняў на царкву. Пошук своеасаблівасці беларускай культуры адбіўся ў архітэктуры праз выпрацоўку новых візуальных семантычных кодаў, здольных праявіць адметныя рысы беларускага дойлідства.

У сучаснай культуравай архітэктуры Беларусі пераважае развіццё ў межах рускай традыцыі храмабудаўніцтва, што тлумачыцца як скіраванасцю вялікай часткі беларускага грамадства на расійскую культуру, так і падпарадкаваннем Беларускай праваслаўнай царквы (Беларускі экзархат Рускай праваслаўнай царквы) да Маскоўскай патрыярхіі Рускай праваслаўнай царквы. Склад нарматыўнай дакументацыі, якая рэгулюе пытанні будаўніцтва цэркваў, таксама спрыяе перайманню мастацкіх традыцый суседняй краіны: беларускі Тэхнічны кодэкс праектавання праваслаўных храмаў і комплексаў («ТКП 45-3.02-83-2007: Культывыя збудаванні і саоружэння. Збудаванні, саоружэння і комплексы праваслаўных храмаў. Правілы праектавання») [12] з'яўляецца дакладнай копіяй расійскага прататыпа («Сбор правіл СП 31-103-99: Збудаванні, саоружэння і комплексы праваслаўных храмаў») [9]. Сярод беларускіх аўтараў, якія прытрымліваюцца ідэі развіцця беларускага праваслаўнага дойлідства згодна з расійскімі ўзорамі, можна адзначыць такіх даследчыкаў, як В. Арабей [1], Г. Лаўрэцкі [13; 16], Т. Панчанка [15].

Асаблівасць дадзенай тэндэнцыі выяўляецца ў паслядоўным супрацьпастаўленні сакральнага і свецкага дойлідства. М. Ю. Кеслер, галоўны складальнік «ТКП 45-3.02-83-2007: Культывые здания и сооружения...», адзначае: «...мы живем в безбожном секуляризованном мире. Так как же может Церковь и церковная архитектура следовать поветриям “мира сего”?» [11, с. 19]. М. Кеслер з’яўляецца прыхільнікам жорсткай апазіцыі Царквы да сучаснай рэчаіснасці: «...она (Церковь) совершенно естественно противопоставляет себя, конечно, не миру людей, а миру сил зла и оберегает себя, оберегая то, что для нее свято и непреложно, в том числе и запечатленное во внешних формах храмовой архитектуры» [Там жа]. Гэтай ідэалогіі прытрымліваецца большасць святароў Рускай праваслаўнай царквы, якія ў вялікай ступені ўплываюць на выбар напрамкаў развіцця культувай архітэктуры. Як адзначае даследчык кансерватыўнага руху на постсавецкай прасторы В. А. Ачкасаў, на тэрыторыі постсавецкіх краін распаўсюджана канцэпцыя супрацьстаяння Захаду [2, с. 54], які разглядаецца ў якасці секулярнага і прафаннага, а таксама як зона дамінавання канкурыруючых «ерэтычных» хрысціянскіх канфесій – каталіцкай і пратэстанцкай.

У царкоўным дойлідстве Беларусі гэтая апазіцыя праяўляецца праз імкненне візуальна акцэнтаваць характэрныя адрозненні вонкавага выгляду праваслаўных храмаў ад каталіцкіх і пратэстанцкіх. Назіраецца актыўнае цытаванне гістарычных стыляў, якія развіваліся ў адноснай альбо поўнай ізаляцыі ад заходне- і цэнтральнаеўрапейскай архітэктуры: старажытнарускага дойлідства, маскоўска-яраслаўскай школы XV–XVI стст., драўляных цэркваў Рускай Поўначы, руска-візантыйскага, неарускага стыляў, рэтраспектывізму і г. д.

Сярод гісторыкаў і мастацтвазнаўцаў, якія вывучаюць традыцыі царкоўнага дойлідства, распаўсюджана ўяўленне пра існаванне канона ў адносінах да архітэктуры рускага праваслаўнага храма. У якасці яго найвышэйшага ўвасаблення прыводзіцца крыжова-купальная царква ўладзіміра-суздальскага стылю з белымі сценамі і залатымі цыбулепадобнымі купаламі. Нягледзячы на тое, што ідэя храмабудаўнічага канона з’яўляецца міфам (у кананічных дакументах Праваслаўнай царквы не разглядаюцца пытанні выгляду ці кампазіцыі сакральных пабудоў), яна трапіла ў навуковыя публікацыі.

Архітэктар Т. Панчанка вызначае канон як «свод положений, носящих нормативный характер, касающихся норм композиции и колорита, системы пропорций, иконографии изображений и архитектурного решения храма и отражающих их богословское содержание» [15, с. 13]. Варта адзначыць, што ў даследаванні Т. Панчанка спасылаецца на артыкул вядомага гісторыка архітэктуры І. Бусевай-Давыдавай [5]. У выніку аналізу матэрыялаў праваслаўнай кананічнай літаратуры і храмабудаўнічых

грамат Нікана, маскоўскага патрыярха XVII ст., І. Бусева-Давыдава паслядоўна і аргументавана даказала, што кананічных абмежаванняў знешняга выгляду праваслаўнага храма ніколі не існавала [Там жа, с. 70].

Можна меркаваць, што само ўзнікненне ідэі сталай нормы архітэктурнага рашэння царквы з'яўляецца наступствам савецкай палітыкі ў сферы бюракратызацыі архітэктурнай дзейнасці. Па-першае, «канон» выглядае нашчадкам нарматыўных дакументаў, якія рэгулявалі працэс праектавання і будаўніцтва ў СССР. Па-другое, у выніку абмежаваных ведаў пра царкву ў грамадстве ўсталявалася папулярнае разуменне артадоксіі як бюракратызаванай сістэмы, дзе кожнае праяўленне рэлігійнага жыцця падпарадкоўваецца зафіксаванаму ў пісьмовай форме рэгламенту. Па-трэцяе, працэс адраджэння разарванай у выніку антырэлігійнай палітыкі жывой традыцыі храмабудаўніцтва, якая патрабуе разумення асаблівасцей праваслаўнага культу, прасцей замяніць выкананнем інструкцыі, што дазваляе любому архітэктару праектаваць царквы згодна з папярэдне распрацаваным алгарытмам.

Тым не менш нават у сучасных дакументах, якія рэгламентуюць праектаванне праваслаўных царкваў, не сцвярджаецца існаванне канона: «...канона в прямом смысле как свода твердо установленных правил в храмостроительстве никогда не было и не существует» [9, с. 19]. Але М. Кеслер уводзіць у нарматыўныя дакументы тэрмін «кананічная традыцыя» праваслаўнага храмабудаўніцтва [Там жа], пад якой разумее ўніверсальную кампазіцыйную структуру храма і сістэму прапорцый яго элементаў, якія сімвалізуюць праваслаўнае веравучэнне [10, с. 20] і найбольш поўна праяўляюцца ў крыжова-купальным тыпе.

Арыентацыя на кананічную традыцыю абвастрае праблему развіцця нацыянальных традыцый сакральнага дойлідства. М. Кеслер супрацьпастаўляе ўніфікаваную кананічную традыцыю і нацыянальныя архітэктурныя школы: «...в православной храмовой архитектуре в своей основе не должно быть никакого “архитектурного стиля” или “национального направления”, кроме “вселенского православного»» [11, с. 14]. Канцэпт кананічнай традыцыі, якая быццам знаходзіцца па-за межамі любога мастацкага напрамку, на практыцы падмяняецца ідэяй асаблівай кананічнасці пэўных гістарычных архітэктурных стыляў, некалі распаўсюджаных на тэрыторыях, што ўваходзяць у склад Расійскай Федэрацыі.

Сучасныя беларускія архітэктары пераважна звяртаюцца да наступных стыляў: уладзіміра-суздальскага (царква Св. Еўфрасінні Полацкай, 1996, г. Мінск, арх. М. М. Дзятко), пскоўска-наўгародскага (храм дабравернага Аляксандра Неўскага, 2003, г. Гомель, арх. невядомы), псеўдарускага (храм Ушэсця Гасподняга, 2000, г. Фаніпаль Дзяржынскага р-на Мінскай вобл., арх. М. І. Лук'янчык), руска-візантыйскага (царква ў гонар абраза «Маці Божая Усіх смуткуючых Радасць», 2015, г. Мінск, арх. М. Дзятко).

Такім чынам, аўтэнтчныя гістарычныя асаблівасці беларускага кultaвага дойдства амаль не інтэграваныя ў сучаснае праектаванне. Неабходнасць захавання і далейшага развіцця аўтэнтчных традыцый нацыянальнага кultaвага дойдства адзначаюць такія даследчыкі, як Т. Габрус [7; 8], В. Вараб'ёў [6], А. Лакотка [14], І. Балуненка [3; 4]. Аналіз аб'ектаў, аўтары якіх пастуліруюць зварот да нацыянальнай традыцыі сакральнай архітэктуры, дазваляе прыйсці да высновы пра фрагментарны і эпизадны характар выкарыстання выразных сродкаў, якія сфарміраваліся за тысячагоддзе развіцця беларускага храмабудаўніцтва. У шматлікіх выпадках гістарычныя дэталі айчынных царкваў выкарыстоўваюцца ў якасці дэкору, які пакрывае канструкцыю, «рускую» па абрысах, прапорцыях і аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі. Найбольш яркім прыкладам пазначанага падыходу з'яўляецца царква Мінскай іконы Божай Маці (2001, г. Мінск, арх. А. С. Трухін), архітэктурнае рашэнне якой заснавана на інтэрпрэтацыі аблічча храма Раства Прасвятой Багародзіцы ў в. Мураванка (паміж 1516 і 1542, Гродзенская вобл.). Храм абарончага тыпу (базілікальны прамавугольны, амаль квадратны ў плане аб'ём) фланкіраваны па вуглах шатровымі вежамі. Каляровае рашэнне і выбар матэрыялаў для аздаблення традыцыйныя: вежы і купал увянчаныя залатымі цыбулінамі, сцены пафарбаваныя белай тынкоўкай.

Традыцыя кultaвага пабудовы паўстае як фіксаваны набор дэкаратыўных элементаў і ўстойлівых кампазіцыйных прыёмаў, механічная камбінацыя якіх у абліччы царквы або выкарыстанне асобных, выдраных з кантэксту фрагментаў быццам аўтаматычна ўкараняюць будынак у беларускай культуры. У праекце Богаяўленскай царквы (2001, арх. А. Трухін) «нацыянальная архітэктура» збіраецца з дэталей помнікаў сакральнага дойдства, нібы мазаіка з аскепкаў: вежы сабора Раства Багародзіцы (1726, г. Гродна) яднаюцца з барочнымі купаламі магілёўскай царквы Св. Мікалая (1669). Дадзены падыход прыняццова не адрозніваецца ад постмадэрнісцкай практыкі стварэння псеўдагістарычных стылізацый ці дакладных копіяў гістарычных пабудов у чужым кантэксце прасторы, часу, прыроднага асяроддзя, функцыянальнага прызначэння.

Аналіз сучасных беларускіх царкваў і храмаў, збудаваных у Грэцыі, Польшчы, Расіі, Украіне, дазваляе прыйсці да высновы, што постмадэрнізм перыяду росквіту (1970–1980-я гг.) з'яўляецца адзіным адносна сучасным стылем, які замацаваўся ў праваслаўнай архітэктуры. Папулярнасць стылю можа быць растлумачана адноснай прастамай укаранення сучасных элементаў у аблічча храма. Выразная мова постмадэрнізму дазваляе іранічна пераасэнсаванне гістарычных стыляў, не патрабуе парушэння ўстойлівай аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі ці адмовы ад выкарыстання традыцыйных элементаў азда-

блення: какошнікаў, купалоў-цыбулін, паўцыркульных завяршэнняў акон і інш.

Постмадэрнісцкае рашэнне цэркваў, з'яўленне ідэй царкоўнага канона і кананічнай традыцыі можна разглядаць з пункту гледжання канцэпцыі «вынаходніцтва традыцый» [18], прапанаванай вядомым гісторыкам Эрыкам Хабсбаўмам. Вынайздзеная традыцыя – гэта «набор практык, рэгуляваных сістэмай відавочных альбо тайных правіл рытуальнай або сімвалічнай прыроды, якія імкнуцца ўсталяваць пэўныя каштоўнасці і нормы паводзін шляхам паўтарэння» (пераклад наш. – І. Б.) [Там жа, с. 1]. Паўтарэнне «аўтаматычна імплікуе пераемнасць створанай традыцыі адносна традыцый мінулага» [Там жа, с. 2]. «Вынайздзены» характар храмабудаўнічых норм, заснаваных на зборным вобразе крыжова-купальнай царквы з белымі сценамі і залатымі купаламі, робіцца відавочным у рыторыцы «адраджэння» разарванай старажытнай традыцыі, якая быццам існуе ў практычна нязменным выглядзе пачынаючы з VII–VIII стст., калі завяршылася фарміраванне крыжова-купальнай кампазіцыі. У выніку вынайздзенай «кананічнай традыцыі» да носьбітаў старажытных традыцый адносяць не ўсе разнастайныя праваслаўныя цэрквы, збудаваныя на тэрыторыі сучаснай Беларусі за шматвяковую гісторыю хрысціянства [3, с. 141]. Гэты тытул атрымліваюць пераважна пабудовы псеўдарускага стылю, якія з'яўляюцца прадуктам вынаходства традыцыі храмавага дойлідства ў Расійскай імперыі. Згодна з канцэпцыяй Э. Хабсбаўма, нават традыцыя, заснаваная на гістарычных прататыпах, трансфармуецца ў вынайздзеную падчас станаўлення ў якасці агульнанацыянальнай, бо ў гэты момант яна выходзіць за межы аўтэнтычнага рэгіянальнага кантэксту. Так адбываецца і з адноўленымі традыцыямі храмаў Беларусі: асаблівасці барочнай архітэктуры Гродна і Магілёва яднаюцца ў праекце Богаяўленскага храма (2001, арх. А. Трухін), які планавалася пабудаваць у Мінску.

Сучасныя беларускія архітэктары, што спасылаюцца ў сваіх праектах на гістарычныя вобразы, губляюць характэрную асаблівасць беларускага царкоўнага дойлідства – існаванне ва ўмовах «культуры памежжа», характэрнай рысай якой была здольнасць інкарпараваць у айчыннае храмабудаўніцтва інавацыі сакральнай архітэктуры Заходняй і Цэнтральнай Еўропы [17, с. 98]. У постсавецкай праектнай практыцы Беларусі адзначаюцца толькі адзінкавыя эксперыменты па развіцці нацыянальнай храмабудаўнічай традыцыі, якія не зводзяцца да інтэрпрэтацыі вядомых вобразаў папярэдніх эпох. Найбольш яскравымі прыкладамі з'яўляюцца постмадэрнісцкія храмы Прападобнай Еўфрасінні Полацкай (1998, г. п. Івянец Мінскай вобл.), Раства Прасвятой Багародзіцы (2000, г. Салігорск Мінскай вобл.) і абра-

за Божай Маці «Збавіцельніца» (2004, г. Жодзіна Мінскай вобл.), спраектаваныя архітэктарам У. Ф. Даніленкам.

Такім чынам, у беларускім праваслаўным дойлідстве канца ХХ – пачатку ХХІ ст. можна вылучыць тры асноўныя тэндэнцыі: арыентацыю на расійскія традыцыі, пошук нацыянальнай самабытнасці і выкарыстанне выразнай мовы постмадэрнізму, напрамку архітэктуры апошняй трэці ХХ ст. Ва ўсіх адзначаных кірунках праяўляецца вынаходніцтва традыцый, у першую чаргу праз жорсткую кадыфікацыю прынцыпова зменлівых архітэктурных практык (ідэі канона, кананічнай традыцыі) і перанос лакальных архітэктурных асаблівасцей на агульнарэспубліканскі маштаб.

1. *Арабей, В. Г.* Духоўны кампанент як аснова фарміравання архітэктуры сучасных праваслаўных храмаў Беларусі (1991–2011 гг.) / В. Г. Арабей // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі : зб. арт. / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы ; навук. рэд. А. І. Лакотка ; рэд.-уклад. А. Г. Алфёрава. – Мінск, 2012. – Вып. 12. – С. 11–15.

2. *Ачкасов, В. А.* Миф Запада в российской политической традиции: поиск идентичности / В. А. Ачкасов // Россия и Грузия: диалог и родство культур : сб. материалов симп., Тбилиси, 3–6 сент. 2003 г. / С.-Петербург. филос. о-во ; отв. ред. В. В. Парцвания. – СПб., 2003. – Вып. 1. – С. 48–55.

3. *Балуненко, И. И.* Изобретенные традиции в храмовой архитектуре Русской православной церкви постсоветского периода / И. И. Балуненко // Історія релігій в Україні : наук. щоріч. / за заг. ред. О. Киричук, І. Орлевич, М. Омельчук ; Львів. музей історії релігії ; Ін-т української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – Львів, 2018. – Вып. 28. – Ч. 2. – С. 138–161.

4. *Балуненко, И. И.* Русская национальная традиция храмоостроения в современной православной храмовой архитектуре Беларуси / И. И. Балуненко // Традыцыі і сучасны стан культуры і мастацтва : матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., Мінск, 28–29 лістап. 2013 г. : у 2 ч. / НАН Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ. ; уклад.: Н. С. Бункевіч [і інш.] ; рэдкал.: А. І. Лакотка [і інш.]. – Мінск, 2014. – Ч. 1. – С. 51–57.

5. *Бусева-Давыдова, И. Л.* К проблеме канона в православном храмоостроении / И. Л. Бусева-Давыдова // Христианское зодчество: Новые материалы и исследования : сб. ст. / Рос. акад. архитектуры и строит. наук, НИИ теории архитектуры и градостроительства ; редкол.: И. А. Бондаренко (отв. ред.) [и др.]. – М., 2004. – С. 63–72.

6. *Вараб'ёў, В.* Пошукі архітэктурна-мастацкага вобраза сучаснага праваслаўнага храма Беларусі / Віталь Вараб'ёў // Архитектура и стр.-во. – 2009. – № 1/2. – С. 82–87.

7. *Габрусь, Т. В.* Композиционные принципы современного сакрального зодчества Беларуси: традиции и инновации / Т. В. Габрусь // Традыцыі і сучасны стан культуры і мастацтваў : матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., Мінск, 10–11 лістап. 2011 г. / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору ; рэдкал.: А. І. Лакотка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2011. – С. 48–54.

8. *Габрусь, Т. В.* Проблема традиции в современном церковном зодчестве Беларуси / Т. В. Габрусь // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі : зб. арт. / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы ; навук. рэд. А. І. Лакотка ; рэд.-уклад. А. Г. Алфёрава. – Мінск, 2008. – Вып. 5. – С. 37–43.

9. Здания, сооружения и комплексы православных храмов : СП 31-103-99. – Введ. 27.12.1999. – М. : Госстрой России, 2000. – III, 34 с.

10. Кеслер, М. Ю. Принцип канонической традиции в православном храмо­строительстве / М. Ю. Кеслер // Православ. экон. вестн. – 2006. – № 11. – С. 17–21.
11. Кеслер, М. Ю. Храмовое зодчество: особенности, смыслы, задачи / М. Ю. Кеслер // Храмовоздатель. – 2013. – № 2. – С. 12–19.
12. Культурные здания и сооружения. Здания, сооружения и комплексы православных храмов. Правила проектирования : ТКП 45–3.02–83–2007 (02250). – Введ. 01.04.08. – Минск : Минстройархитектуры, 2008. – 42 с.
13. Лаврецкий, Г. А. Строительство православных храмов / Г. А. Лаврецкий // Современная Беларусь : энцикл. справ. : в 3 т. / редкол.: М. В. Мясникович [и др.]. – Минск, 2007. – Т. 3 : Культура и искусство. – С. 321–333.
14. Лакотка, А. І. Нацыянальныя рысы беларускай архітэктуры / А. І. Лакотка. – Мінск : Ураджай, 1999. – 364 с.
15. Панченко, Т. А. Архитектурно-пространственная организация православных центров Беларуси : дис. ... канд. архитектуры : 05.23.23 / Т. А. Панченко. – Минск, 2013. – 188 л.
16. Православное зодчество Беларуси = Праваслаўнае дойлідства Беларусі = Orthodox architecture of Belarus / подгот. Г. Лаврецкий. – Минск : Мин. Епарх. упр. Беларус. православ. церкви, 1995. – 99 с. – (Серия «Наши духовные ценности» ; вып. 2).
17. Устинович, Е. Новые церкви в Белостоке и Гродно: традиции архитектуры пограничья / Ежи Устинович // Архитектура и стр-во. – 2010. – № 3. – С. 98–101.
18. The Invention of Tradition / ed. by Eric Hobsbawm, Terence Ranger. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1983. – VII, 320 p.

I. Balunenka

**Preservation and invention of traditions
in Orthodox temple architecture of the late 20th – early 21st century**

The article focuses on the main tendencies in Belarusian Orthodox Christian Church architecture of the late 20th – early 21st century, that reflect trends of post-Soviet Belarusian culture. Temple construction is characterized by the confrontation between the architectural traditions that historically existed in modern Russia and the manifestations of the national identity of Belarusian architecture, as well as between the preservation of authentic features of temple architecture and the invention of traditions, appeal to the architectural style of postmodern.

Дата паступлення артыкула ў рэдакцыю: 16.07.2021.